

Katarzyna Michalczuk-Ouerghi, kasiamichalczuk4@wp.pl

Anna Dłużewska, dluzewska.a@gmail.com

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Edukacji Geograficznej i Turystycznej

Wpływ terroryzmu i islamizacji na gospodarkę turystyczną Tunezji

Słowa kluczowe: Tunezja, turystyka, terroryzm, ataki terrorystyczne, islam

Abstrakt

Terroryzm, szczególnie ten motywowany ideologicznie i religijnie, stanowi poważny problem dla bezpieczeństwa cywilizacyjnego. Ataki, coraz częściej wymierzone w turystów, są niezwykle istotną barierą w rozwoju turystyki międzynarodowej. Celem artykułu jest próba określenia wpływu terroryzmu islamskiego, zamachów terrorystycznych oraz szeroko pojętych działań o charakterze radykalnym i fundamentalistycznym na ogólny stan oraz rozwój turystyki w Tunezji. Artykuł opiera się na danych pierwotnych i wtórnych, dostępnej literaturze przedmiotu, obserwacjach własnych przeprowadzonych w Tunezji w 2011 i 2015 r., oraz ankiecie sondażowej udostępnionej w mediach społecznościowych, mającej określić poziom zainteresowania podjęciem wyjazdu do Tunezji wśród turystów z Polski. Wyniki badań wskazują na znaczący, negatywny wpływ działań o charakterze terrorystycznym i fundamentalistycznym na rynek turystyki tunezyjskiej. Gospodarka tunezyjska odnotowuje ogromne straty po każdym zamachu. Zaobserwowano również zmianę kategorii i narodowości turystów (rosnący udział turystów z krajów Maghrebu oraz z krajów byłych republik radzieckich). Wyniki badań sondażowych wskazują na małe zainteresowanie wśród turystów z Polski podjęciem podróży do Tunezji oraz na przeniesienie stereotypów dotyczących konserwatywnych krajów wahhabistycznych¹ (np. Arabii Saudyjskiej) na Tunezję.

Wprowadzenie

Rynek usług turystycznych ulega nieustannym przemianom pod wpływem czynników wynikających z otoczenia międzynarodowego oraz z różnorodnych uwarunkowań krajowych, regionalnych i lokalnych. Wpływ tych elementów objawia się zarówno w kwestii podażowej, czyli funkcjonowania przedsiębiorstw turystycznych, jak i materii popytowej – nabywców usług turystycznych [Zdon-Korzeniowska, Rachwał 2011]. Do głównych zagrożeń rozwoju turystyki zalicza się przede wszystkim problemy związane z ogólną sytuacją polityczną na świecie. W. Alejziak [2009] zaznacza, że są to szczególnie zjawiska terroryzmu międzynarodowego, nieustabilizowanej sytuacji w „świecie arabskim” czy konflikty na obszarze dawnego imperium sowieckiego. Autor zwraca także uwagę na rosnące

¹ Wahhabizm – powstały w XVIII w. kierunek teologiczny w islamie, stanowiący najbardziej purytańską koncepcję religijną wśród sunnitów. Twórca ruchu Muhammad Ibn Abd al-Wahhab połączył tradycję nauk islamskiego, ortodoksyjnego teologa Ibn Tajmijji i szkoły handbalickiej, która nawoływała do dosłownych interpretacji Koranu w tworzeniu zasad prawa muzułmańskiego. Al-Wahhab wraz z Muhammadem Ibn Su’udem – założycielem dynastii saudyjskiej propagowali doktrynę wśród plemion Półwyspu Arabskiego. Działania wahhabitów doprowadziły do powstania autonomicznego państwa – Arabii Saudyjskiej. Wahhabizm stanowi oficjalną, ortodoksyjną doktrynę współczesnej Arabii Saudyjskiej i Kataru. Kraje uprawiające politykę w duchu wahhabizmu sukcesywnie szerzą doktrynę w świat poprzez finansowanie uniwersytetów i szkół islamskich czy meczetów, w których promuje się ideologię skrajnie konserwatywnego islamu [Natana, DeLong-Bas 2004].

zagrożenia ze strony ruchów fundamentalistycznych i nacjonalistycznych, które często już z założenia są wrogo nastawione do turystyki, zwłaszcza międzynarodowej. Przy czym, dużo mniejsze znaczenie przypisuje się czynnikom ekonomicznym, takim jak chociażby kryzys gospodarczy. W związku z tym, można wysnuć tezę, że popyt na podróże jest wysoce uzależniony od wydarzeń o charakterze terrorystycznym. Pod wpływem tego rodzaju ataków znaczna część osób rezygnuje z zagranicznych wyjazdów turystycznych, (co oddziałuje na rozwój turystyki krajowej), albo zmienia kierunek wyjazdu, wspierając tym samym gospodarkę innych krajów docelowych.

Istotną rolę w kształtowaniu indywidualnych decyzji dotyczących wyboru destynacji turystycznej odgrywają stereotypy. Są one systemem zbiorowych przekonań wyznawanych przez grupę społeczną, opierających się na generalnych ideach, mitach, tradycji, religii, kulturze i zwyczajach [Mandal 2000]. Mają najczęściej charakter pejoratywny, prowadzą do nadmiernego uogólnienia i narzucenia negatywnych wartości bez głębszej refleksji. Generalizacja zachodzi na poziomie atrybutów i cech wspólnych, stereotyp ma więc charakter uproszczonego i niedokładnego schematu odznaczającego się pobieżną wiedzą i odpornością na zmiany [Nelson 2003]. W odniesieniu do turystyki to kształtowane przede wszystkim przez mass media kalki, stanowiące istotny czynnik wpływający na postrzeganie lokalnych mieszkańców kraju docelowego. Wobec tego, mają znaczący wpływ na skłonność do jakichkolwiek interakcji z mieszkańcami danych destynacji, chociażby poprzez wyjazdy turystyczne. Tunezja, jako kraj arabski, i jej mieszkańcy – muzułmanie, doskonale wpisują się w schemat działania stereotypu. Charakter przeszkód w rozwoju turystyki wynika także z negatywnego postrzegania islamu i jego wyznawców przez opinię publiczną. Można stwierdzić, że ataki terrorystyczne, interpretacja doktryny islamskiej przez dżihadystów oraz ich chęć ekspansji religii półksiężyca jest jedną z głównych determinant wpływających na postrzeganie wyznawców islamu w ogóle. Wyniki badań wykazały, że islam kojarzy się bezpośrednio z terroryzmem, a każdy muzułmanin niejednokrotnie traktowany jest tak samo, jak samobójczy radykałowie.

W 2006 r. eksperci ze Światowej Organizacji Turystyki podkreślali, że ataki terrorystyczne mające miejsce w Europie nie wpłynęły tak drastycznie na ruch turystyczny, jak zamachy w krajach muzułmańskich. Te ostatnie sprawiły, że gwałtownie spadła liczba turystów nie tylko w miejscach, w których doszło do ataku, ale także w państwach muzułmańskich w ogóle [Dłużewska 2011]. Stereotypy o krajach islamskich i ich mieszkańcach są formowane i silnie umacniane przede wszystkim przez działania fanatyków i radykalnych grup ekstremistycznych. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest znaczne osłabienie ruchu turystycznego w krajach religii półksiężyca. Oczywiście jest, że wczasowicze w obawie o swoje bezpieczeństwo, rezygnują z wakacji na obszarach bezpośrednio dotkniętych zamachami lub narażonych na ich wystąpienie. Zjawisko to odnosi się przede wszystkim do Egiptu, Tunezji oraz Turcji. Te destynacje swego czasu stanowiły najbardziej popularne kierunki podróży, a współcześnie napiętnowane atakami terrorystycznymi i niestabilną sytuacją polityczną, doświadczają załamania ruchu turystycznego.

Celem artykułu jest określenie wpływu terroryzmu oraz szeroko pojętych działań o charakterze radykalnym i fundamentalistycznym, na turystykę w Tunezji. Autorki posłużyły się dostępną literaturą, danymi statystycznymi (głównie publikowanymi przez *Office National du Tourisme Tunisien*). Przeprowadzono także własne badania ankietowe wśród Polaków, które miały na celu określenie poziomu stereotypów i obaw dotyczących ewentualnego pobytu w Tunezji. Dzięki sondażowi diagnostycznemu przebadane zostały także poglądy potencjalnych, polskich turystów dotyczące krajów muzułmańskich i ataków terrorystycznych oraz wpływu tych czynników na wybór destynacji podróżniczej. Ankietowanym zapytano m.in. czy skorzystaliby z wyjazdu do Tunezji, gdyby wygrali wycieczkę. Ankieta umieszczona została w mediach społecznościowych

w dniach od 1.05.2018 do 15.06.2018. Odpowiedzi udzieliły 223 osoby. Kwestionariusz był w pełni anonimowy, co zapewniło większą swobodę wypowiedzi. Wyniki ankiety mają charakter uzupełniający, podobnie jak obserwacja uczestnicząca prowadzona w Tunezji oraz nieskategoryzowane wywiady pogłębione przeprowadzone wśród obywateli tego kraju w latach 2011 (tuż po *Wiośnie Arabskiej*) oraz 2015 (po zamachach terrorystycznych w muzeum Bardo i w Sousse). Wywiady miały na celu weryfikację prawdziwości spostrzeżeń prezentowanych w niniejszym artykule. Głównym trzonem artykułu jest analiza danych statystycznych oraz materiałów zastanych.

Tunezja – informacje ogólne

Republika Tunezyjska, arabska Al-Jumhūriyyah at-Tūnusiyyah położona jest w Afryce Północnej, nad Morzem Śródziemnym (Ryc.1). Ze wschodu i południowego wschodu graniczy w Libią, natomiast z zachodu – z Algierią. Tunezja należy do krajów tzw. Maghrebu (z arabskiego – miejsce zachodu słońca), do którego należą także inne państwa północnego wybrzeża Afryki - Maroko, Algieria i Libia [www.encyklopedia.pwn.pl, 03.04.2018]. Państwo zajmuje powierzchnię 163,6 tys. km², którą zamieszkuje 10,9 mln osób. Arabowie stanowią 97% społeczeństwa, Berberowie 1% oraz inne narodowości 2%, w tym Francuzi, Włosi i Żydzi. Tunezja, ze stolicą w Tunisie podzielona jest na 24 wilaje. Językiem urzędowym jest arabski w dialekcie tunezyjskim. W administracji i szkolnictwie powszechnie używany jest również język francuski. Jednostką monetarną jest dinar tunezyjski (TND). Struktura wyznaniowa w republice to przede wszystkim muzułmanie (sunnici), którzy stanowią zdecydowaną większość – 98% społeczeństwa. Chrześcijanie oraz inne wyznania to jedynie 2% mieszkańców [Encyklopedia PWN 2013].

Ryc. 1. Położenie Tunezji w basenie Morza Śródziemnego

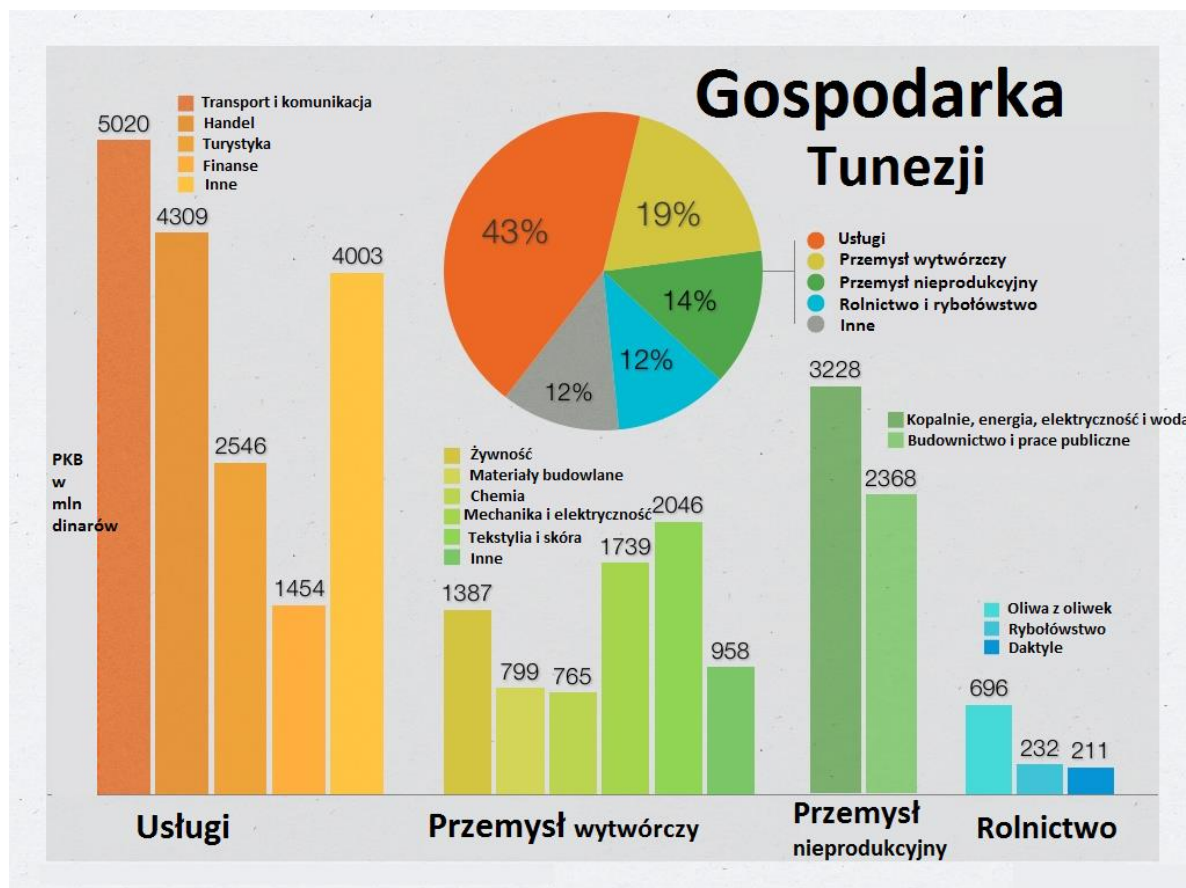
Źródło: W. Cudny, *Stan obecny i perspektywy rozwoju turystyki przyjazdowej w Tunezji* [w:] *Turystyka i hotelarstwo* nr 8, red. A. Stasiak, Łódź 2005, s.127

Tereny dzisiejszej Tunezji początkowo były zasiedlone przez plemiona berberskie, w XII w. p.n.e. pojawiły się pierwsze kolonie fenickie, by następnie powstała słynna Kartagina. Tunezja niszczona była przez wojny punickie, a w końcu całkowicie opanowana przez Rzymian, którzy w okresie swojego przywództwa wznosili coraz więcej nowych miast i przyczynili się do znacznego wzrostu gospodarczego [Encyklopedia PWN 2013]. Wiek VII przyniósł Tunezji panowanie Arabów, z kolei wiek XVI to okres walk hiszpańsko-tureckich o kontrolę nad Tunisem i wybrzeżem Afryki Północnej. W wyniku bitew Tunezja stała się częścią Porty Otomańskiej ze stale rosnącymi wpływami tureckimi. Rok 1881 to protektorat francuski, który trwał aż do 1956 r., kiedy to 20 marca ogłoszono

niepodległość. Władzę w Tunezji objęła partia Neo-Dustur, pod przywództwem Habiba Bourgiby. Prezydent, a później także i premier, znacznie zmodernizował kraj, realizował także przyjazną politykę gospodarczą z Francją [www.encyklopedia.pwn.pl, 10.05.2018]. W 1987 r. osiemdziesięcioletni Bourgiba odstąpił od władzy, a rządy przejął Zin al Abidin Ben Ali, by utrzymać się na stanowisku prezydenta kolejnych 5 kadencji. Zmuszony przez liczne demonstracje Tunezyjczyków, podał się do dymisji w 2011 roku.

Republika tunezyjska jest najbardziej liberalnym krajem spośród wszystkich państw muzułmańskich. Protektorat francuski oraz rządy Habiba Bourgiby wprowadziły do życia mieszkańców Tunezji wiele świeckich elementów. Są to przede wszystkim: prawo wzorowane na europejskim, obyczajowość-w życiu społecznym oraz moda [Dłużewska 1998, 2009]. Nie oznacza to jednak całkowitego odwrócenia się od religii – islam nadal pozostaje mocnym fundamentem. Tunezyjczycy, głównie młodzi, są rozdarci między tradycyjnymi wartościami przekazanymi przez rodziców, a komfortem życia wzorowanym na europejskim systemie. Po odzyskaniu niepodległości, udział młodzieży w obrzędach religijnych uległ znacznemu ograniczeniu [Szaleńcowa 2008]. Jednak obecnie starania zewnętrznych sponsorów, przede wszystkim Arabii Saudyjskiej sprawiły, że wyznawców na nowo przybywa. Wyznawanie islamu jest swego rodzaju wyznacznikiem tożsamości. To wszystko sprawia, że coraz częściej, choć w ukryciu, mieszkańcy łamią ogólnie przyjęte zasady życia społecznego, jakie narzuca islam.

Republika Tunezyjska jest jednym z najdynamiczniej rozwijających się państw arabskich pod względem gospodarczym. Do lat sześćdziesiątych XX w. należała do kluczowych eksporterów ropy naftowej i gazu ziemnego na świecie. W 1987 r. został zapoczątkowany program zmian strukturalnych w gospodarce wspomagany przez Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Rok 1995 to z kolei istotna umowa stowarzyszeniowa z Unią Europejską, która wpłynęła na redukcję cła i ogólnie pojętą liberalizację polityki w kwestii zagranicznego zaangażowania kapitałowego. Przekształcenia te skutkowały m.in. dużo większym otwarciem na światową gospodarkę, wspieraniem inwestycji zagranicznych, uproszczeniem systemów bankowych, czy prywatyzacją państwowych spółek [www.encyklopedia.pwn.pl, 10.05.2018]. Gospodarka Tunezji przez wiele lat opierała się na sektorze usług. W 2010 roku portal *fhimt.com* bazując na danych Tunezyjskiego Ministerstwa Rozwoju i Współpracy Międzynarodowej wskazał na 43% udział usług, w tym turystyki w rynku [www.dataviz.fhimt.com, 30.05.2018]. Przemysł wytwórczy stanowił wówczas 19%, przemysł nieprodukcyjny 14%, rolnictwo i rybołówstwo 12 % i inne proporcjonalnie 12% (Ryc. 2).

Ryc. 2. Struktura gospodarki Tunezji 2010 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.dataviz.fhmt.com, 30.05.2018

Dane z 2013 r. opublikowane przez Regionalną Izbę Gospodarczą wskazują, że usługi, z turystyką na czele, miały aż 61 % udziału w PKB. Udział przemysłu wynosił 20,4 %, a rolnictwa 8,6% [www.rig.katowice.pl, 30.05.2018]. Przemysł wydobywczy, jako druga istotna gałąź gospodarki to przede wszystkim eksploatacja fosforu i ropy naftowej. Największe złoża zlokalizowane są przy tunezyjsko-argentyńskiej granicy (fosfor) i na Saharze (ropa). Dodatkowo wykorzystywane są rudy żelaza, ołowiu, cynku oraz gazu ziemnego. Olej napędowy w postaci ropy i benzyny stanowi ok. 25% całego eksportu [Nowa encyklopedia powszechna PWN 1995; Szaleńcowa 2008]. Grunty uprawne zajmują około 30% powierzchni kraju. W Tunezji uprawia się pszenicę, owoce cytrusowe, daktyle czy winogrona. Istotne miejsce zajmuje także uprawa oliwek. Tunezja jest jednym z największych na świecie producentów oliwy. W związku z powyższym, kraj jest także znaczącym eksporterem żywności. Sprzedaje się przede wszystkim cytrusy, daktyle oraz oliwki i produkty z nich przetworzone. Z drugiej jednak strony ze względu na zmienne i często niekorzystne warunki do upraw, istnieje konieczność sprowadzania części towarów z zagranicy.

Tunezyjska gospodarka ekspozycja wiele słabości spowodowanych wydarzeniami politycznymi z ostatnich siedmiu lat. Silnie naznaczony wpływem ataków terrorystycznych deficyt budżetowy jest dziś punktem, skupiającym największą uwagę rządzących. Produkt krajowy brutto jest miarą wielkości gospodarki krajowej. W 2017 r. PKB Tunezji wynosiło 42,1 mld dolarów. Dla porównania z rokiem 2010, czyli w latach względnej stabilizacji społeczno-politycznej, wskaźnik ten sięgał 44,05 mld USD.

Potencjał turystyczny

O atrakcyjności turystycznej stanowią walory przyrodnicze i kulturowe oraz zagospodarowanie turystyczne [Rogalewski 1974]. Tunezja bez wątpienia posiada wszystkie te elementy. Kraj jest niezwykle interesujący z uwagi na starożytne dziedzictwo istniejące na terenach republiki oraz ze względu na kolonialne wpływy widoczne w architekturze. Kultura islamu także charakteryzuje się oryginalnymi elementami zauważalnymi chociażby w budownictwie. Jeśli pierwiastek kulturowy nie stanowi bezpośredniej przyczyny wyboru Tunezji jako destynacji turystycznej, jest doskonałą możliwością uzupełnienia wakacji zorientowanych na wypoczynek. Najważniejszym komponentem atrakcyjności turystycznej Tunezji jest środowisko przyrodnicze. W północnej części kraju i na wschodnim wybrzeżu panuje klimat śródziemnomorski. Lata są gorące i suche, średnia temperatura to 28-31°C, zimy natomiast łagodne i deszczowe (16-26°C). Na południu kraju klimat staje się bardziej suchy i gorący [Szaleńcowa 2008]. To właśnie natura, która stwarza najlepsze warunki do wypoczynku przyciąga wielu turystów z różnych części świata. Ciepłe i czyste morze, zagwarantowana pogoda oraz element orientu i egzotyki stanowią determinantę atrakcyjności Tunezji dla potencjalnych globtroterów. Turyści poszukując słońca, coraz chętniej wybierają miejsca o innej kulturze, niż ta, z której sami pochodzą. Dodatkowym atutem jest stosunkowo niewielka odległość od Europy i związana z tym dostępność komunikacyjna. Tunezja słynie z wielu kurortów turystycznych zlokalizowanych przy ciepłych wybrzeżach Morza Śródziemnego. Północny obszar Tunezji to dominujący krajobraz górski – góry Atlas, z najwyższym szczytem Djebel Chambi, o wysokości bezwzględnej 1544 m n.p.m. Warto wspomnieć również o dolinie rzeki Medjerdy, która jest jedyną dużą i stałą rzeką Tunezji. Wraz z systemem dopływów i kanałów nawadniających tworzy największy rejon upraw, powstały już w czasach rzymskich. Środkowa i południowa część kraju - zdecydowanie równinna, sprzyja uprawie oliwek i daktyli, dalej przechodząc w część największej gorącej pustyni – Saharę. Najdalej na południe wysunięty kraniec Tunezji pokrywają wydmy Wielkiego Ergu Wschodniego. Do roku 2010, Tunezja była jedną z najpopularniejszych destynacji turystycznych wśród Polaków. Najczęściej wybierane miejsca wypoczynku to przede wszystkim Hammamet, z historyczną i nowoczesną medyną oraz kojarzona z mniejszością żydowską wyspa Djerba [www.tui.pl, 30.04.2018]. Dużym powodzeniem cieszyły się także miejscowości Sousse i Monastyr.

Biura turystyczne oferują liczne wycieczki fakultatywne na terenie całej Tunezji. Kraj może zachwycać wieloma zabytkami oraz imponującą architekturą zarówno z czasów antycznych, jak i z późniejszych okresów. W architekturze widoczne są wpływy rzymskie, fenickie czy francuskie. To tutaj istniała starożytna Kartagina, założona przez Fenicjan z Tyru w latach 814-813 p.n.e. [Szaleńcowa 2008]. Dominują jednak budowle w stylu orientalnym, które są pozostałością po panowaniu tureckim. Należy wymienić także Wzgórze Byrsa, z rudymenem punickiego ośrodka, teatr i rzymskie wille czy łaźnie Antoninusa Piusa. Turystów przyciąga także rzymski amfiteatr El Jem – największy w Afryce Północnej oraz rzymskie świątynie trójcy kapitołińskiej i łuk triumfalny w Sbeitli. [www.podroze.onet.pl, 12.03.2018]. Ruiny Kartaginy w Tunisie i inne najatrakcyjniejsze obiekty zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (Tab. 1).

Tab. 1. Zabytki Tunezji wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

Nazwa zabytku	Miejsce	Data wpisania na listę UNESCO	Opis
Amfiteatr	El Jam	1979	Trzeci co do wielkości amfiteatr na świecie. Ma kształt elipsy o obwodzie 427m, długości 149 m i szerokości 124m. Widownia wznosi się do wysokości 36m. Zbudowany w latach 230-238 n.e.
Thugga	Góry Tebersuk	1997	W starożytności miasto punickie. Zachował się ogromny kompleks ruin – mauzoleum Atebana, ruiny domów, teatru i świątyni. Na Wieży znajdują się libijskie inskrypcje z III i II w. p.n.e.
Miasto Kairuan	Kairuan ok. 160 km od Tunisu	1988	Kairuan to czwarte po Mekce, Medynie i Jerozolimie święte miejsce. Założone zostało ok. 670 r. n. e. przez Arabów. Znajduje się tu Meczet Bulwarza.
Stanowisko archeologiczne w Kartaginie	Kartagina	1979	Kartagina została założona w IX w. p.n.e. przez Fenicjan. Głównymi dzielnicami były: akropol, Byrsa i dzielnica portowa.
Medyna w Sousse	Sousse	1988	Znajduje się tam Wielko Meczet. Medyna pochodzi z ok. 800-909 r. n.e.
Medyna w Tunisie	Tunis	1979	Najwspanialsze miasto islamu od XII do XVI w. n.e. Około 700 zabytków – pałace, meczety, fontanny, mauzolea, ruiny.
Park Narodowy Aszkal	Jezioro na wybrzeżu Morza Śródziemnego	1980	Leży na trasie przelotów ptaków z Afryki do Europy. Swoje schronienie mają tu: bociany, flamingi, gęsi i kaczki.
Nekropolia i miasto Kerkouane	Kerkouane	1985/1986	Punickie miasto najprawdopodobniej wzniesione ok. 350 r. p.n.e. zachowało się wiele pozostałości, zwłaszcza domy mieszkalne.

Źródło: K. Parzych, Rytualizacja przestrzeni turystycznej w turystyce międzynarodowej. Studium przypadku ruchu turystycznego do Tunezji, Słupsk 2011

Należy także wspomnieć o samej stolicy republiki – Tunisie wraz ze znaną aleją Bourgiby. Została zaprojektowana na wzór paryskich Champs-Élysées. Imponuje także architektura kolonialna, w tym XIX i XX - wieczne francuskie śródmieście. Znaczną wartość przedstawia także Muzeum Narodowe Bardo, w którym można podziwiać największą na świecie kolekcję rzymskich mozaik, w tym słynną mozaikę przedstawiającą poetę Virgila [www.bardomuseum.tn, 09.03.2018]. Wyjątkową sympatią turystów cieszy się także otulone biało-niebieskimi barwami miasteczko Sidi Bou Said. Kręte uliczki, wzgórze z widokiem na port oraz góry zachęcają do długich spacerów. By zagłębić się w lokalną atmosferę egzotyki, turyści odwiedzają także uroczne medyny, czyli stare dzielnice miast arabskich, obecne w niemal każdym większym mieście oraz miejscowe targowiska o wdzięcznej nazwie – *souk*. Nieodłączny element kraju to także architektura związana z kultem religijnym, a więc meczety i ribaty. Te o największym znaczeniu dla Tunezyjczyków to Wielki Meczet w Kairouan oraz Zitouna w Tunisie [Kruczek 2012].

W okresie poprzedzającym wydarzenia *Wiosny Arabskiej*, organy odpowiedzialne za rozwój tunezyjskiej turystyki próbowały zmienić wizerunek kraju z destynacji o charakterze wypoczynkowym (turystyka masowa) na destynację oferującą walory krajoznawcze i specjalistyczne. Ofertę poszerzono przede wszystkim o nurkowanie, żeglarstwo czy windsurfing oraz – zdecydowanie bardziej kosztowną turystykę golfową i *thalassoterapię* – usługi SPA wykorzystujące walory Morza Śródziemnego. W materiałach promocyjnych eksponowano także walory położone w dużej odległości od wybrzeża, których odwiedzenie wiązało się z koniecznością dodatkowych noclegów.

Działania te miały doprowadzić do bardziej równomiernego rozmieszczenia ruchu turystycznego, (zatem do zwiększenia dochodów z tego sektora w wielu regionach kraju) oraz do zainteresowania przyjazdem innej – bardziej zamożnej i wymagającej kategorii turystów [Cudny 2005, Dłużewska 2011].

Zamachy terrorystyczne w Tunezji

Mówiąc o zamachach terrorystycznych w Tunezji należałoby wyróżnić trzy istotne cezury czasowe – wydarzenia mające miejsce po ataku na World Trade Center, wydarzenia będące konsekwencją tzw. *Wiosny Arabskiej*, oraz wydarzenia inicjowane przez tzw. Państwo Islamskie (Tab. 2).

Tab. 2. Ataki terrorystyczne i wydarzenia polityczne ważne dla ruchu turystycznego Tunezji

Lp.	Data	Miejsce	Organizator
1.	11.04.2002	Synagoga Al-Ghariba, Djerba	Al-Kaida
2.	2011	Wiosna Arabska	Bractwo Muzułmańskie, Ennahdha
3.	18.03.2015	Muzeum Bardo, Tunis	Państwo Islamskie
4.	26.06.2015	kurort Al-Kantawi, Sousse	Państwo Islamskie

Źródło: Opracowanie własne

Pierwszym zamachem terrorystycznym na terenach Republiki Tunezyjskiej był atak na Al-Ghariba w miejscowości Ar-Rijad na wyspie Djerba. 11 kwietnia 2002 roku, Nizar ben Mohhamed Nasr Nawar zdetonował ciężarówkę wypełnioną gazem i materiałami wybuchowymi w pobliżu świątyni. Śmierć poniosło 19 osób, w tym Tunezyjczycy oraz turyści z Niemiec i Francji, a około 30 osób odniosło obrażenia. Siedem miesięcy po wstrząsających nalotach na WTC w Nowym Jorku przeprowadzonych przez Al-Kaidę, ta sama organizacja przeprowadziła atak u wybrzeży Tunezji. I choć na mniejszą skalę, był to swoisty sukces bojowników [www.theguardian.com, 22.05.2018]. Chociaż początkowo eksplozji nadawano cechy przypadku, prowadzone śledztwo bezsprzecznie wskazywało na zorganizowany atak terrorystyczny, a kilka lat później osoby odpowiedzialne za tę tragedię trafiły do więzienia. Miejsce przeprowadzonej detonacji nie jest kwestią przypadku – spór pomiędzy muzułmanami a społecznością żydowską sięga do czasów powstania państwa Izrael. Konflikt palestyńsko-izraelski jest kolejnym złożonym zagadnieniem wpływającym na relację między nacjami i nadaje kształt współczesnej historii. Kluczowym wydarzeniem w historii Tunezji była tzw. *Wiosna Arabska*, czyli fala protestów w 2011 r., które swoim zasięgiem objęły niemalże całe społeczeństwo arabskie. Media przedstawiały manifestacje jako oddolny ruch społeczny buntujący się przeciwko bezrobociu, ubóstwu, korupcji czy inflacji. Ukształtowany w ten sposób obraz walki o poprawę warunków życia lokalnej społeczności nie jest prawdziwy. W rzeczywistości, rewolucja, której nadrzędnym celem było odsunięcie od władzy autorytarnych przywódców, stanowiła obszar działań dla fundamentalistycznych organizacji islamskich. G. Gause [2011] i A. Dłużewska [2015] uważają, że podłoże protestów nie wiąże się z trudną sytuacją ekonomiczną krajów arabskich. W dużo gorszej kondycji finansowej znajduje się chociażby wiele państw postsocjalistycznych. Autorzy wskazują na przemyślane działania prowadzone przez Bractwo Muzułmańskie, jako źródło powstałych manifestacji [Dłużewska 2009, Al Hamarneh 2006]. Rewolucja arabskiej wiosny powszechnie uważana jest za społeczno-ekonomiczne odnowienie społeczeństwa, z uwzględnieniem islamskich wartości. Zarówno w Tunezji, jak i w Egipcie przewrót doprowadził do obalenia panujących od dekad prezydentów –

Zin El Abidin Ben Alego i Hosniego Mubaraka. Jednak Tunezja na tle innych państw arabskich stanowi nieco odmienny przypadek. Jako najbardziej liberalny kraj islamski, mogła pochwalić się systemem oświaty na wysokim poziomie, największą klasą średnią i najsilniej zorganizowanym ruchem robotniczym. Rządy prezydenta Ben Alego wprowadziły wiele korzystnych dla społeczeństwa rozwiązań przy jednoczesnym zakazie swobody wypowiedzi i działalności partii politycznych [Dzisiów-Szuszczykiewicz 2011]. Szalę goryczy przełamy jednak klanowe koneksje prezydenta. Przecieki Wikileaks wskazały na wysokie skorumpowanie rodziny Ben Alego, według których w 2006 r. ponad połowa tunezyjskich elit biznesowych była bezpośrednio powiązana z rodziną głowy państwa, poprzez troje dorosłych dzieci, siedmioro rodzeństwa oraz dziesięcioro braci i sióstr jego drugiej żony [Anderson 2011].

Ryc. 3. Protesty podczas Wiosny Arabskiej – młody Tunezyjczyk z transparentem „Nic się nie zmieniło”

Źródło: www.bbc.com, 17.05.2018

M. Muszkiewicz [2014] wyraźnie wskazuje, że po rewolucji najważniejszą siłą polityczną w Tunezji, Egipcie i Libii stanowili islamisci. „Bractwo Muzułmańskie, jeszcze wczoraj określane mianem islamskich ekstremistów, dzisiaj jest reprezentantem demokratycznych przemian w świecie arabskim.” Najlepiej zorganizowanymi siłami opozycyjnymi przeciwko dyktatorom w Tunezji, ale też w Egipcie były ugrupowania islamskie, i to właśnie one przejęły władzę. Islamsko-konserwatywna partia Ennahdha była pierwszą porewolucyjną siłą polityczną w kraju. Aby zrozumieć, czym są ugrupowania partyjne hołdujące radykalnej wersji islamu, należy przywołać hasła, na które się powołują. Ugrupowania nie kryły oburzenia niedostatecznie ortodoksyjnymi zachowaniami różnych partii, osób czy mediów. Postulowały o zwiększenie wpływu szariatu na system prawny i obyczaje, a utworzona przez Ennahdhę konstytucja, wzorem rządzonego przez Bractwo Muzułmańskie Egiptu podnosiła paradygmat prawa koranicznego nad systemem konstytucyjnym [www.mil.link, 27.05.2018]. Bracia Muzułmanie oraz Ennahdha nie uznawali istnienia państwa Izrael, nawoływali do wyzwolenia historycznych terytoriów palestyńskich, a Hamas traktowali jako legalny ruch oporu, a nie jako organizację terrorystyczną [Hamid 2011].

Po odsunięciu prezydenta od władzy okazało się, że kredyt zaufania, którym Tunezyjczycy obdarzyli islamistyczną Partię Odrodzenia (Ennahdha) nie przyniósł upragnionych zmian. Skalę działania organizacji oraz partii fundamentalistycznych obrazują wydarzenia z 6 lutego 2013 r. Wówczas nieznani sprawcy zamordowali opozycjonistę i lidera Ruchu Demokratycznych Patriotów – Szokriego Belaida. Krytykował on bowiem radykalne

idee Partii Odrodzenia i tym samym sprzeciwiał się pomysłom przekształcania wysoce nowoczesnej dotąd Tunezji w kraj religijny wzorem Arabii Saudyjskiej [www.bliskiswchod.pl, 12.06.2018]. Po zabójstwie Belaida doszło do ponownego oburzenia społeczeństwa, które doprowadziło do pokojowego odsunięcia Ennahdhy od władzy. Obecnie partia ta jest częścią tunezyjskich elit rządzących. A. Chouet [2015] był francuski oficer wywiadu, współautor kilku książek na temat terroryzmu islamskiego stwierdził, że działacze islamistycznej partii Ennahda dokonali wielu reform, które miały zapobiegać laicyzacji społeczeństwa. Sekularyzacja oraz liberalizm jest największym wrogiem Bractwa Muzułmańskiego. Od tego czasu wiele ataków zakrwawiło Tunezję, aby zabić jej gospodarkę, rujnując sektor turystyki, związki zawodowe, stowarzyszenia. Przemysłane działania wspomnianych wyżej organizacji miały na celu odzyskanie wpływów, co stanowi systemową strategię Braci Muzułmanów [www.humanite.fr, 30.05.2018].

Kolejne wydarzenia mające rozległe znaczenie dla ruchu turystycznego Tunezji przyniósł rok 2015. 18 marca dżihadysty zaatakowali Muzeum Bardo w Tunisie, a trzy miesiące później – 26 czerwca popularny kurort wypoczynkowy w miejscowości Sousse. Bojownicy nazwani przez komórkę macierzystą „rycerzami Państwa Islamskiego”, dokonali pierwszego zamachu, który – jak podało ISIS w propagandowym nagraniu – był „błogosławioną inwazją na jaskinię niewiernych i zła w muzułmańskiej Tunezji”. Dwóch uzbrojonych mężczyzn wtargnęło na teren muzeum pełnego turystów. Znaczna większość odwiedzających została ewakuowana, ale napastnikom udało się schwycić kilku zakładników. Atak pochłonął 24 ludzkie istnienia i ranił 50 osób. Wśród ofiar byli m. in. obywatele Polski, Włoch czy Francji. W wyniku policyjnej ofensywy terroryści zidentyfikowani, jako Yassine Abidi i Saber Khachnaoui, zostali zabici. Sprawcy byli znani policji i służbom tunezyjskim. Należeli oni do organizacji Uqba ibn Nafi, podlegającej algierskiej Al-Kaidzie Islamskiego Maghrebu. Prowadzone śledztwo wykazało, że obaj wyjechali do Libii na trzy miesięczne szkolenie [www.mil.link, 27.05.2018].

Na kolejne działania dżihadystów nie trzeba było długo czekać. W czerwcu 2015 r., 23 - letni Tunezyjczyk Seifeddine Yacoubi dzięki pomocy współników dostał się na teren hotelu od strony morza z kałasznikowem ukrytym w parasolce. Zabił on 39 osób i ranił podobną liczbę. Śmierć poniosło najwięcej obywateli Wielkiej Brytanii. Zamachowiec zginął w wyniku działań policji. 4 lipca prezydent ogłosił trzydziestodniowy stan wyjątkowy na terenie całego kraju [www.tvn24.pl, 22.05.2018]. Organizatorzy wypoczynku podjęli się natychmiastowej ewakuacji turystów i przygotowali samoloty mające sprowadzić wczasowiczów do swoich krajów, jeszcze przed planowym zakończeniem turnusów. Biura podróży TUI, Itaka, Rainbow Tours, Sun & Fun Holidays postanowiły odwołać kolejne loty do Tunezji i całkowicie wycofały tę destynację ze swoich ofert. Tunezja wróciła do promowania kraju dopiero dwa lata po zamachach, ale nie stanowi już tak atrakcyjnego kierunku podróży.

Nie można także pominąć ataków terrorystycznych dokonywanych na mniejszą skalę i nie skierowanych bezpośrednio w turystów. Ich celem była tunezyjska armia - w 2014 r. w górach Chaambi, graniczących z Algierią. Od kwietnia tego samego roku tysiące tunezyjskich żołnierzy zostało rozmieszczonych w pasie górskim w ramach operacji przywrócenia porządku przy algierskiej granicy. Jak podało Ministerstwo Obrony, bandyci z batalionu Uqba Ibn Nafi zaatakowali, gdy żołnierze łamali swój post podczas muzułmańskiego świętego miesiąca Ramadanu. Bojownicy prowadzili ostrzał z różnych kierunków za pomocą karabinów i granatów z napędem rakiety, w wyniku czego zginęło 15 żołnierzy a ponad 20 zostało rannych. Minister obrony Ghazi Jeribi, powiedział, że napastnicy penetrowali region z Algierii, a sprawcy to Tunezyjczycy, Algierczycy i „zagraniczni najemnicy”. Jeden z nich zidentyfikowany, jako tunezyjski dżihadysta, został zabity [www.af.reuters.com, 06.06.2018]. Brygada Uqba Ibn Nafi w różnych punktach była powiązana z Al-Kaidą Islamskiego Maghrebu (AQIM) i podaje się, że ma głębokie relacje

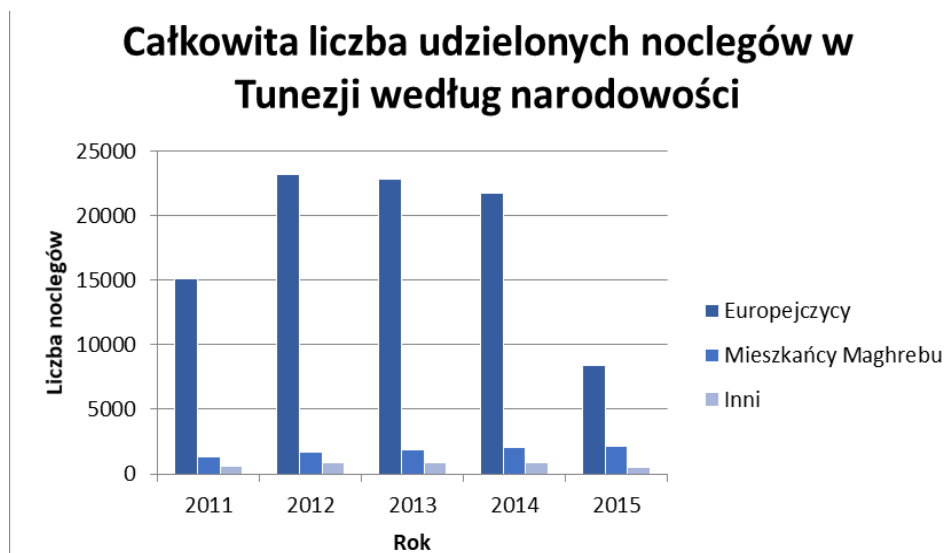
z podobnymi grupami po algierskiej stronie granicy. S. Staffell [2016] zaznacza, że istnieją również dowody potwierdzające przypadki, w których poszczególni członkowie lub frakcje zobowiązali się do lojalności wobec ISIS. Podczas gdy grupa starała się potwierdzić swoje zaangażowanie w AQIM w niemal wszystkich oficjalnych publikacjach propagandowych, kolejno ujawniono niektóre wewnętrzne rozłamy spowodowane szerszą konkurencją AQIM – ISIS.

Tzw. Państwo Islamskie przyznało się także do organizacji zamachu na gwardię tunezyjskich władz. 24 listopada 2015 r. nastąpił samobójczy atak bombowy, zdetonowana w wypełnionym prezydenckimi strażnikami autobusie bomba zabiła co najmniej 12 i zraniła kolejne 17 osób. Wydarzenie to miało miejsce w samym sercu stolicy Tunezji, na licznie odwiedzanej ulicy Mohamed V Avenue. Sprawca ataku został zidentyfikowany, jako Houssein Abdeli – 28-letni mieszkaniec Tunisu [www.reuters.com, 30.05.2018]. Był to trzeci tak duży akt terroru w Tunezji w przeciągu jednego roku. We wrześniu 2015 r. rząd otrzymał raporty wywiadowcze wskazujące na możliwe zamachy w stolicy i zakazał ruchu w części miasta. Po tych wydarzeniach władze aresztowały 17 islamistycznych bojowników i oświadczyły, że uniemożliwiły realizację kolejnego poważnego ataku zaplanowanego na listopad. Zamachowcy wówczas wyznaczyli hotele i siły bezpieczeństwa w Sousse jako swój cel [www.uk.reuters.com, 30.05.2018]. Warto zauważyć, że kilka tysięcy Tunezyjczyków wyjechało również do walki w Syrii, Iraku i Libii w szeregach ISIS i innych grup o charakterze terrorystycznym. Jak potwierdzają podane wyżej przykłady – niektórzy obywatele Tunezji powrócili do kraju, ale tylko po to, by dokonać terroru i urzeczywistnić cele tzw. Państwa Islamskiego. Sprawcy masakry w Muzeum Bardo i w kurorcie turystycznym w Sousse byli szkoleni w obozach dżihadystów w Libii. Walka z islamistycznymi bojownikami stała się poważnym wyzwaniem dla Tunezji.

Rynek turystyczny w Tunezji

Rozkwit tunezyjskiego rynku turystycznego przypada na lata 90. XX wieku. Do 2015 roku, wpływy z turystyki wykazywały dużą tendencję wzrostową, stając się istotnym udziałem PKB. Aktualnie, sektor turystyczny daje zatrudnienie dla blisko 400 tysięcy bezpośrednich i pośrednich pracowników [dane na 2016 r., www.cf.cdn.unwto.org, 30.05.2018]. Tunezyjska turystyka jest klasycznym przykładem koncepcji wycieczki zorganizowanej. Ponad 80% przyjazdów to wczasy grupowe z biur podróży [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Przyczynił się do tego chociażby rozwój transportu lotniczego, a w szczególności intensyfikacja ruchu lotów czarterowych.

Bliskość Europy sprawia, że to właśnie Europejczycy są „siłą napędową” turystyki w Tunezji. W 2012 r. z usług noclegowych skorzystało tu ponad 23 170 osób ze Starego Kontynentu. Drugie miejsce należało do turystów z Maghrebu – Libijczyków, Algierczyków, Marokańczyków i Mauretańczyków. Rycina 4 obrazuje obniżenie atrakcyjności republiki po wydarzeniach z 2015 r. wśród mieszkańców Europy, aż o niemal 15 tys. osób w porównaniu do najbardziej korzystnego roku. Co ciekawe, mieszkańcy Maghrebu pomimo ataków terrorystycznych w dalszym odwiedzali Tunezję, nawet z minimalną tendencją wzrostową.

Ryc. 4. Całkowita liczba udzielonych noclegów w Tunezji według narodowości w latach 2011-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Narodowego Instytutu Statystycznego w Tunezji, www.ins.tn, 30.05.2018

Europejczycy pozostają dłużej i wydają więcej pieniędzy dziennie na osobę niż mieszkańcy północnej Afryki – średnio 10,5 nocy dla Europejczyków i 2,5 nocy dla turystów z Maghrebu [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Początkowo to francuscy turyści stanowili największą grupę narodową. Jest to związane z historycznymi i gospodarczymi koneksjami łączącymi Francję z Tunezją. Strategia Tunezyjskiego Ministerstwa Turystyki polegała jednak na przyciągnięciu turystów z północnej Europy, w szczególności Niemiec w okresie zimowym. W rezultacie od lat 90. Niemcy stali się największą zagraniczną grupą turystyczną w Tunezji, niemal dwukrotnie większą niż obywatele francuscy w 1995 r. Francuzi odzyskali pierwsze miejsce na początku 2000 roku [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Należy jednak mieć na uwadze, że wśród „turystów” z francuskim paszportem, znaczną grupę stanowili emigranci, którzy odwiedzają Tunezję w celu spotkań z rodziną. Po roku 1989 doszło do istotnej zmiany w strukturach ruchu turystycznego na świecie, w tym także i Tunezji. Do grupy turystów pochodzących z Europy dołączyli obywatele dawnych państw komunistycznych. Szczególnie ważną grupą są tutaj turyści z Czech, Polski, Rosji i Węgier. Obywatele tych krajów stanowili łącznie w 2002 r. 3,4% ogółu turystów, a ich liczba wykazywała orientację zwykłą [Cudny 2005]. W 2008 r. największą grupę odwiedzających republikę z kontynentu europejskiego stanowili Francuzi, Niemcy, Włosi, Brytyjczycy oraz Polacy (Tab. 3). Obecnie należy także uwzględnić wizyty Rosjan, którzy coraz chętniej wybierają ten kierunek na spędzenie urlopu i stanowią bardzo istotną grupę odbiorców dla tunezyjskich usług turystycznych.

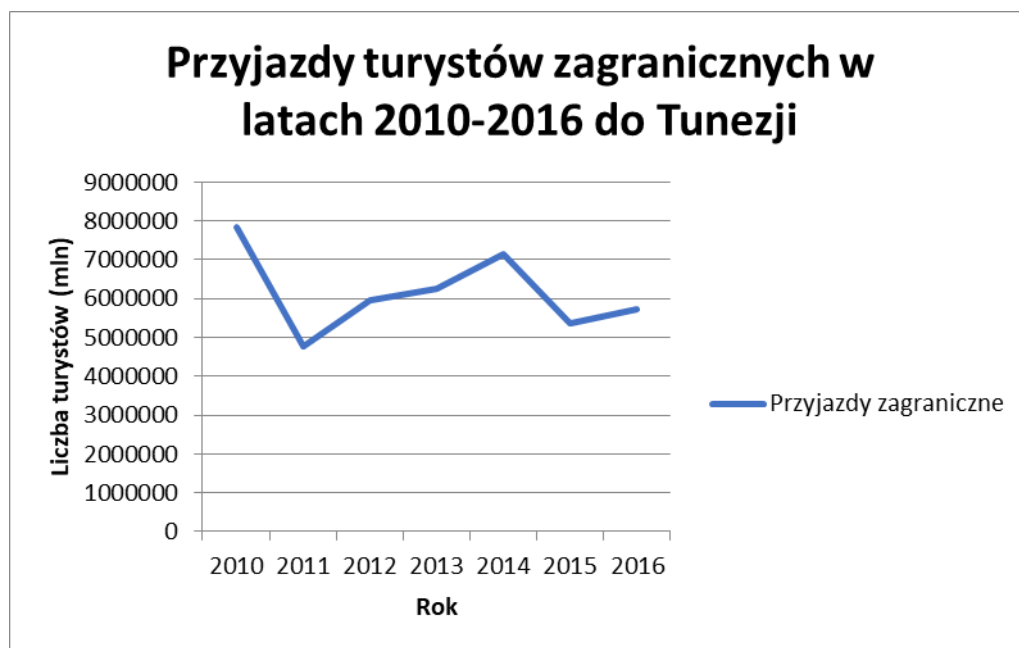
Tab. 3. Liczba turystów odwiedzających Tunezję w 2008 r. według kraju pochodzenia

Narodowość	Liczba turystów w 2008 r.
Libijczycy	1 776 881
Francuzi	1 395 255
Algierczycy	968 499
Niemcy	521 513
Włosi	444 541
Brytyjczycy	254 922
Polacy	207 531

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.babnet.net, 17.05.2018

Kolejne lata przyniosły względną stabilizację dla tunezyjskiej turystyki, ale warto także wspomnieć o 2009 roku i globalnym kryzysie gospodarczym. Tunezja ugościła wówczas 6,9 miliona turystów, czyli o 2,1% mniej niż w roku 2008 r.

Najbardziej newralgiczne cezury czasowe naocześnie wpływające na współczesny ruch turystyczny i ogólnie pojęty przemysł podróżniczy w Tunezji to oczywiście daty wydarzeń o charakterze rewolucyjnym i terrorystycznym. Były to zatem rok 2011 i 2015 oraz lata bezpośrednio po zaistniałych incydentach (Ryc. 5).

Ryc. 5. Przyjazdy turystów zagranicznych w latach 2010-2016 do Tunezji

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Tunezyjskiego Ministerstwa ds. Turystyki i Rzemiosła, www.tourisme.gov.tn, 30.05.2018.

W roku 2010 Tunezję odwiedziło blisko 8 mln osób. Tzw. *Wiosna Arabska* i zamieszki jej towarzyszące doprowadziły do drastycznego spadku przyjazdów zagranicznych turystów. Była to wówczas liczba 4 785 119 ludzi, czyli niemal o połowę mniej w stosunku do roku poprzedniego. Wydarzenia o charakterze rewolucyjnym doprowadziły do wielu zmian w Tunezji. Międzynarodowa Organizacja Turystyki (UNWTO) opracowała dane dotyczące istotnego spadku odwiedzin całego regionu Afryki Północnej (-15%) i Bliskiego Wschodu (-9%) w pierwszych ośmiu miesiącach 2011 roku. W przypadku Tunezji, *Arabska Wiosna* spowodowała 44% spadek odwiedzin kraju oraz 43% redukcję wpływów finansowych z sektora turystycznego. Miało to dotkliwy wpływ na gospodarkę kraju [Liniany 2012]. Kolejne lata wskazywały wyraźną tendencję wzrostową, by osiągnąć zbliżone wyniki do czasu sprzed rewolucji, czyli niemal 7,2 mln podróżnych. Rok 2015 i dwa zamachy terrorystyczne wymierzone w wycieczkowiczów to ponowne załamanie branży turystycznej. Przemysł ten stracił wówczas prawie 2 mln turystów, a kolejne lata to bardzo powolny i nieznaczny przyrost odwiedzających. W roku 2016 liczba turystów zwiększyła się jedynie o 6%, należy jednak pamiętać, że większość touroperatorów z Polski i Wielkiej Brytanii całkowicie wycofała Tunezję ze swoich ofert. Resorty większości europejskich krajów, w tym Polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, wydały oficjalne oświadczenia ostrzegające przed podróżami do Tunezji. Wśród miejsc, które miały być szczególnie zagrożone wymieniono Bizertę, Tabarkę, Hammamet, Tunis i Sousse oraz wyspę Djerba. Zdecydowanie odradzano się również wyjazdy na tereny przygraniczne z Libią i Algierią, szczególnie do gubernatorstw Beja, Jendouba, Le Kef i Kasserine. Jaśminowa rewolucja oraz terror w muzeum Bardo i kurorcie Sousse spowodowały znaczne spowolnienie gospodarcze Tunezji i Egiptu. J. Zdanowski [2013] i R. Fiedler [2014] zauważyli, że te wydarzenia polityczne

niosły ze sobą także konsekwencje przekierowania kapitału zagranicznych inwestorów do innych krajów o stabilniejszej sytuacji wewnętrznej.

Załamanie się ruchu turystycznego niesie ze sobą przede wszystkim przykre konsekwencje ekonomiczne. Liczba podróżnych przekłada się na pozostawione pieniądze w kraju odwiedzanym. Tabela 4 ilustruje znaczny spadek wizyt turystycznych w Tunezji w 2015 i 2016 r., czyli bezpośrednio po atakach terrorystycznych oraz rok później. W stosunku do roku 2014 liczba wczasowiczów spadła o ponad 20%. Ilość udzielonych noclegów zmniejszyła się o 38,6%, a dochody generowane z turystyki obniżyły się o prawie 36%.

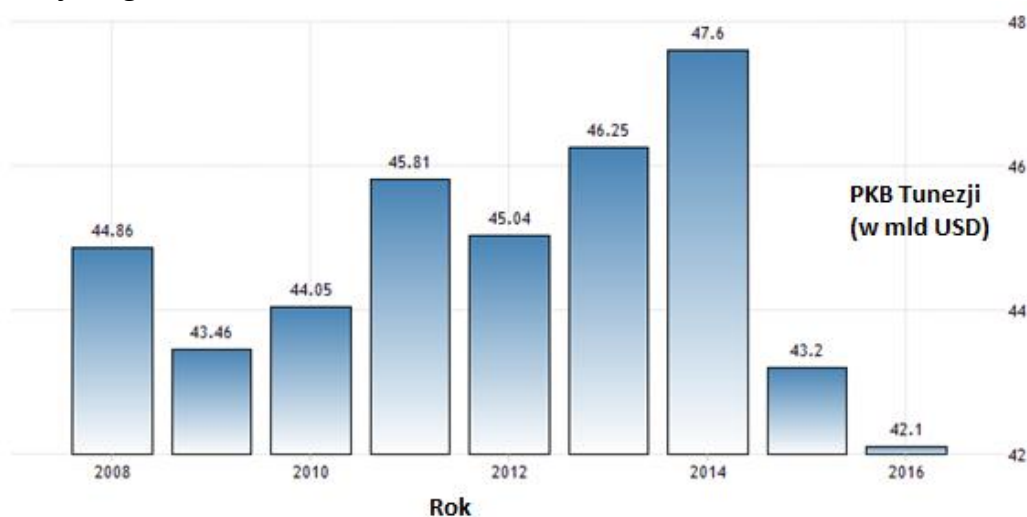
Tab. 4. Dochody z turystyki, udzielone noclegi i przyjazdy zagraniczne Tunezji w latach 2014-2016

	2014	2015	2016*	Różnica w % 2016/2015	Różnica w % 2016/2014
Dochody z turystyki w MDT	3.625,6	2.414,7	2.322,9	-3,8	-35,9
Noclegi ogólnie	29.107.239	16.177.556	17.880.034	10,5	-38,6
Przyjazdy zagraniczne	7.163.437	5.359.309	5.724.021	6,8	-20,1

*Dane tymczasowe

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Tunezyjskiego Ministerstwa ds. Turystyki i Rzemiosła, www.tourisme.gov.tn, 30.05.2018.

Wpływ zagrożenia terrorystycznego na gospodarkę obrazuje Ryc. 6. Zauważalny jest drastyczny spadek PKB w 2015 i 2016 r., czyli bezpośrednio po zamachach w muzeum Bardo i w kurorcie Sousse. W przeciągu dwóch lat wartość PKB zmniejszyła się o 5,5 mld dolarów. Nie w tak dużym stopniu - jednak wydarzenia Wiosny Arabskiej wpłynęły na wartość produktu krajowego brutto w 2012 r.

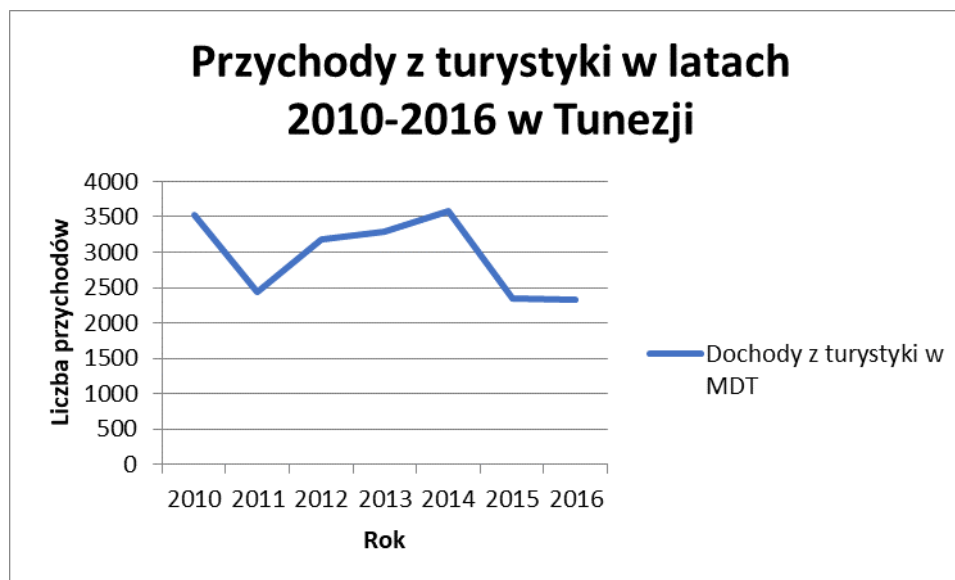

Ryc. 6. PKB Tunezji w miliardach USD w latach 2008-2016

Źródło: www.tradingeconomics.com, 30.05.2018

Niepokoje polityczne, które miały miejsce na początku 2011 r., spowodowały znaczne spowolnienie działalności w dziedzinie podróżniczej. Tunezyjscy specjaliści z branży turystycznej stracili w styczniu około 40% zysków ze swojej działalności. Ostatecznie rok 2011 był jednym z najtrudniejszych dla turystyki tunezyjskiej od czasu wielkiego kryzysu w latach 1991-1992, po wojnie w Iraku, oraz w latach 2001-2002, w następstwie ataków terrorystycznych z Nowego Jorku [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Krzywa przychodów (Ryc. 7) jest kompatybilna z linią wskazującą na przyjazdy turystów, gdyż dochody turystyczne generowane są przede wszystkim przez turystów zagranicznych. Przychody

w roku naznaczonym jaśminową rewolucją wyniosły 2 432,6 mln dinarów (MDT) wobec 3 522,5 mln dinarów w 2010 r., co stanowi stratę o blisko 32%. Przez kolejne lata, aż do roku 2014 zyski stopniowo rosły, osiągając wówczas 3 575,6 MDT. Była to suma minimalnie wyższa od czasów sprzed rewolucji. Straty wynikające z dwóch ataków terrorystycznych w 2015 r. były równe 1 221 mln dinarów, a w roku kolejnym zanotowano przychód w wysokości 2 322,9 MDT. Oznacza to, że w 2016 r. tunezyjska turystyka nie zdołała się podnieść z letargu wywołanego działalnością terrorystów. Państwo otrzymało wówczas przychód jeszcze niższy niż z okresu *Wiosny Arabskiej*.

Ryc. 7. Przychody z turystyki w latach 2010-2016 w Tunezji

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Tunezyjskiego Ministerstwa ds. Turystyki i Rzemiosła, www.tourisme.gov.tn, 30.05.2018

W 2015 roku wszystkie wskaźniki gwałtownie spadły – odnotowano spadek udzielanych noclegów (-50%), generowanych przychodów z turystyki (-45%) oraz obłożenia (-30%). Należy do tego dodać zamknięcie hoteli (234 na łączną sumę 100 000 łóżek) i znaczną stratę dla 350 000 pracowników branży, którzy mimowolnie stali się bezrobotni [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Po zamachach terrorystycznych wymierzonych w turystów, większość zagranicznych touroperatorów ewakuowała swoich klientów do kraju. Dalsze następstwa tych wydarzeń to zamykanie znacznej liczby hoteli, ze względu na brak obłożenia. Część pracowników świadczących usługi noclegowe, transportowe, zatrudniona w przedsiębiorstwach turystycznych, ale i zagranicznych rezydentów biur podróży, została bez pracy. Ta sytuacja doskonale uzmysławia fakt, że dysfunkcje turystyczne w postaci terroryzmu wpływają nie tylko na lokalnych przedsiębiorców, ale także na cały przemysł turystyczny. Skumulowanie długu państwowego Tunezji w wysokości 4 miliardów dinarów i spadek o połowę udziału sektora turystycznego w PKB (z 8% do 4%), pozwala uzmysłwić sobie, jak wielkie straty finansowe pociągnęły za sobą zamachy terrorystyczne. Na początku 2016 roku udział turystyki spadł o 54% w porównaniu do analogicznego okresu 2015 [www.geotourweb.com, 30.05.2018]. Ze względu na brak wiarygodnych danych statystycznych z 2017 i 2018 r., można mówić jedynie o przypuszczeniach. Rada do Spraw Gospodarczych i Finansowych („Ecofin”) podała, że stan turystyki w Tunezji wydaje się poprawiać: w 2017 r. – według danych, do 20 grudnia Tunezję odwiedziło łącznie 6 731 milionów turystów. Liczba zagranicznych wczasowiczów zmierzających do Hammamet Yasmine wzrosła o 23% w porównaniu z rokiem poprzedzającym. Agencja oszacowała, że przychody wygenerowane przez działalność turystyczną wzrosły o 16,3%

do 2,69 miliardów dinarów (1,09 miliarda dolarów). Zyski te są jednak odległe od tych z 2010 roku, kiedy przychody z turystyki osiągnęły rekordową wartość 3,5 miliarda dinarów, z blisko 7 milionami odwiedzających [www.agenceecofin.com, 16.05.2018]. Dane te jednak wydają się dosyć dyskusyjne, choćby ze względu na mylny przelicznik dinarów tunezyjskich na USD. Centralny Bank Tunezji (BCT) spodziewał się wzrostu PKB o 2,3% w 2017 r. dzięki odzyskaniu sektorów związanych z przetwarzaniem fosforanów oraz lekkim ożywieniem branży turystycznej. Od czasu rewolucji gospodarka kraju borykała się z niskim poziomem inwestycji i spadkiem czynników wydajności, które wpływają na konkurencyjność kraju. W pierwszym półroczu 2017 r. deficyt na rachunkach obrotów bieżących wzrósł o ponad 25% w porównaniu do tego samego okresu w 2016 r. Jednak nawet minimalna nadwyżka salda powstała po niewielkim pobudzeniu sektora turystycznego, nie zrekompensowała dziury budżetowej [www.tresor.economie.gouv.fr, 27.05.2018].

Działania o charakterze terrorystycznym dokonane w Tunezji w 2015 r. pociągnęły za sobą ogromne konsekwencje także dla większości europejskich touroperatorów. I tak na przykład, akcje biura podróży Rainbow Tours (jedyne touroperatora notowanego na warszawskiej giełdzie), od chwili pojawienia się informacji o zamachach, traciły na wartości. 26 czerwca 2015 r. – w dniu zamachu na kurort turystyczny w Sousse, akcje Rainbow straciły ponad 4,6 % wartości [www.tvn24bis.pl, 15.06.2018]. Jan Korsak z Komitetu Turystyki Krajowej Izby Gospodarczej podkreślił, że ówczesne ataki stanowiły duży cios w cały biznes turystyczny. Według J. Korsaka biura podróży przygotowywały się do dynamicznego wprowadzenia na rynek oferty wyjazdów do Tunezji. Tunezja do czasu ataków terrorystycznych była krajem cieszącym się dużym zainteresowaniem. Po ostatnim zamachu, w latach 2015-2016 wyjazdy Polaków do tego kraju były o 1/3 mniejsze niż w poprzednich latach [[tvn24bis.pl](http://www.tvn24bis.pl), 15.06.2018].

Tunezyjskie władze podejmują wiele działań mających uchronić kraj przed kolejnymi atakami terrorystów i zagwarantować poczucie bezpieczeństwa odwiedzającym. Dotyczy to przede wszystkim zwiększenia środków ostrożności. Policja i służby bezpieczeństwa uruchomiły dodatkowe zastępy mundurowych, którzy mają strzec porządku w miejscach turystycznych. Bezpośrednio po zamachu i rok później, władze wydały rozporządzenie o konieczności zabezpieczenia każdego hotelu na terenie całej Tunezji. Widok policjantów na plaży stał się zjawiskiem powszechnym, ale trudno mówić o całkowitej gwarancji bezpieczeństwa turystów.

Ryc. 8. Stan wyjątkowy w Tunezji po zamachu na hotel w miejscowości Sousse

Źródło: www.wyborcza.pl, 28.05.2018

Tuż po zamachu w Sousse rząd postanowił zamknąć 80 meczetów, które funkcjonowały poza kontrolą państwa i niosły ze sobą ryzyko dalszej eskalacji przemocy i budowania islamskiego fundamentalizmu [www.tvn24.pl, 22.05.2018]. Władze republiki starają się także odbudować

nadszarpnięty wizerunek Tunezji za granicą. Wszechobecne działania w mediach społecznościowych, przedsięwzięcia reklamowe w krajach europejskich mają na nowo przyciągnąć tłumy wczasowiczów do upalnego kraju Afryki Północnej. Niefortunna kampania „Tunezja – jadę tam!” z maja 2015 r., miała na celu zachęcenie polskich turystów do zakupu wczasów w tym kraju. Przedstawiciele z ONTT w Polsce zdecydowali się

na stworzenie akcji promocyjnej po zamachach w muzeum Bardo w marcu tego samego roku. Banery skłaniające do wyboru Tunezji na spędzenie wakacji były popierane przez celebrytów, ale nie przyniosły oczekiwanego efektu. Czerwcowy atak terrorystyczny przelał czarę goryczy – w mediach wielokrotnie krytykowano te działania marketingowe. Ahmed Meddeb, dyrektor Tunezyjskiego Urzędu ds. Turystyki zaznaczył, że „hotelarze zostali objęci programem wsparcia rządowego – i chodzi tutaj nie tylko o zastrzyk finansowy. Poczyniono kroki, by pobudzić turystykę krajową. Ta stanowiła w 2017 roku ok. 15% całości ruchu turystycznego, co jest znacznym wzrostem w stosunku do sytuacji z lat poprzednich. Hotelarze pozyskali też klientów z lokalnych rynków, np. z Algierii” [www.waszaturystyka.pl, 29.05.2018].

Zaangażowany plan rozwoju turystyki na lata 2016 -2020, ma na celu przyciągnięcie jak największej liczby zagranicznych inwestorów, którzy prawdopodobnie będą uczestniczyć finansowo w uruchomieniu około pięćdziesięciu dużych projektów, z których część dotyczy rozbudowy lotnisk. Pomimo licznych kampanii promocyjnych, skutki ataków nadal ważą na opinii turystów i wyborze destynacji na wakacje. Współczesne działania terrorystyczne za każdym razem silnie uderzają w sektor podróżniczy, i tak już poważnie nadwyrężony od czasu *Arabskiej Wiosny* w 2011 r. [www.geotourweb.com, 30.05.2018].

Tunezja w 2018 r. w trzy lata po przeprowadzonych atakach terrorystycznych, powoli wraca do łask. Polski Związek Organizatorów Turystyki (PZOT) opublikował ranking najpopularniejszych krajów i kierunków w sezonie 2017/2018. Dane z grudnia 2017 r. umiejscowiły Tunezję na przedostatnim, 19 miejscu w klasyfikacji. Z kolei kolejność ustanowiona w marcu bieżącego roku, przyznała republice 9 pozycję [www.pzot.pl, 15.05.2018].

Badania ankietowe – wyniki

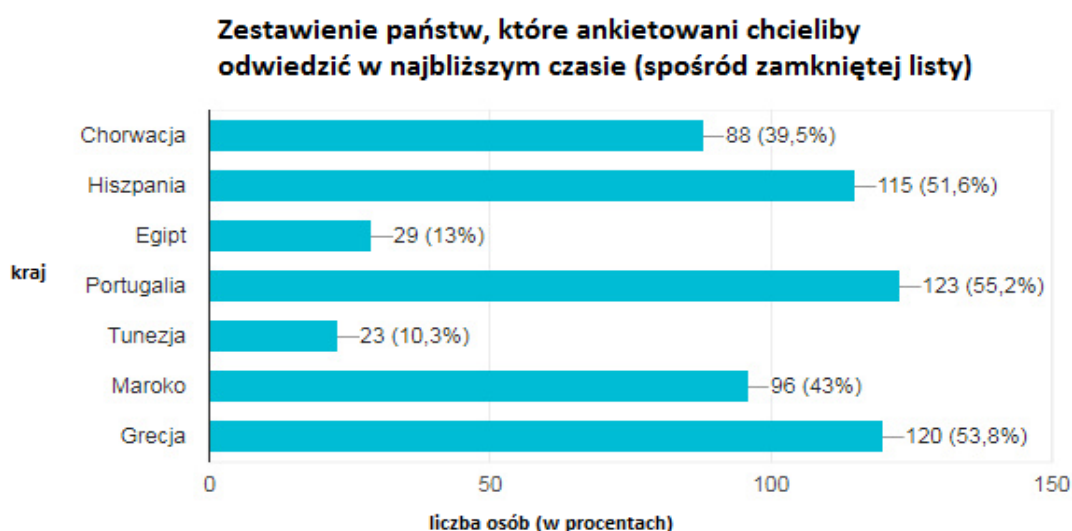
Badania ankietowe zostały opublikowane w mediach społecznościowych (Facebook) w okresie 1.05.2018 – 15.06.2018 za pomocą formularza Google. Sondaż miał na celu określenie poziomu zainteresowania podróżą do Tunezji, potencjalnych lęków, wyobrażeń i innych czynników, które mogłyby mieć wpływ na podróż Polaków do tej destynacji. Pytania dotyczyły również preferencji turystycznych dotyczących krajów muzułmańskich w szerszym kontekście. W badaniach wzięły udział 223 osoby, z czego 66,4% kobiet i 33,6% mężczyzn, z wykształceniem wyższym 64,1%, średnim 33,6%, zawodowym 1,8% i podstawowym 0,4%. Wiek ankietowanych to odpowiednio 54,7% dla grupy wiekowej do 25 roku życia, 44,8% w przedziale 26-45 lat oraz 0,4% osób w granicach 46-60 lat. Miejsce zamieszkania badanych to przede wszystkim miasto powyżej 100 tys. mieszkańców (65,5%), wieś (18,4%) oraz miasto do 100 tys. mieszkańców (16,1%).

Zdecydowana większość respondentów doceniła walory turystyczne kraju, jednak ryzyko zamachów terrorystycznych wpływa bezpośrednio na ich wybory dotyczące destynacji podróżniczej. Wybierając kierunek na wakacje ankietowani kierują się przede wszystkim możliwościami finansowymi oraz bezpieczeństwem. Były to dwa najmocniejsze punkty w pięciostopniowej skali ocen. Badani zwrócili także uwagę na ciekawe atrakcje turystyczne czy zróżnicowaną ofertę turystyczną kraju docelowego. Na pytanie „Z czym kojarzą się Pani/Panu kraje muzułmańskie?” odpowiadający wskazywali na fanatyzm religijny, łamanie praw kobiet i zamachy terrorystyczne. W wyniku rozprzestrzeniających się stereotypów, duża część społeczeństwa nie widzi różnicy między Afganistanem czy Irakiem a Tunezją. Ankietowani dostrzegli najbardziej otwartą wersję islamu w Maroku (33,6%), Tunezji (22%) i Egipcie (18,8%). Nie zabrakło także odpowiedzi błędnie wskazujących na tę kwestię, wymieniono tu chociażby wahhabistyczną Arabię Saudyjską (10,8%). 18,4% ankietowanych zaznaczyło, że liberalny kraj muzułmański nie istnieje, ponieważ

we wszystkich państwach muzułmańskich, islam ma tak samo silny wpływ na prawo i stosunki społeczne. Duża część respondentów wybrała także odpowiedź, wskazującą na brak wiedzy w tej dziedzinie.

Przeprowadzony sondaż diagnostyczny wykazał, że brak bezpieczeństwa w kraju wybieranym na spędzenie wakacji oznacza dla ankietowanych przede wszystkim zagrożenie związane z ryzykiem wystąpienia ataków terrorystycznych (47,5%), działalnością miejscowych grup przestępczych (32,7%) i aktywnością lokalnych złodziei (11,2%). Pojedyncze osoby wskazały także na odmienność kulturową, stosunek mężczyzn do samotnie podróżujących kobiet czy katastrofy naturalne.

Rycina 9 przedstawia kraje, które respondenci najbardziej chcieliby zobaczyć w najbliższym czasie. Należy jednak dodać, że wybór dotyczył tylko i wyłącznie państw przedstawionych na tej liście, bez możliwości dodania innej odpowiedzi. Najwięcej osób zaznaczyło Portugalię, Grecję i Hiszpanię. Najmniejszym zainteresowaniem cieszył się Egipt i Tunezja. Co ciekawe, Maroko zajęło dość wysoką pozycję w rankingu, co można tłumaczyć względny poczuciem bezpieczeństwa w tym kraju.

Ryc. 9. Zestawienie państw, które ankietowani chcieliby odwiedzić w najbliższym czasie, spośród listy zamkniętej

Źródło: opracowanie własne

Na pytanie – „Czy gdyby wygrał/wygrała Pan/Pani darmową wycieczkę do Tunezji, skorzystałby/skorzystałaby Pan/Pani?” nie wszyscy ankietowani dopowiadali twierdząco (39% odpowiedzi). Co więcej, nawet, ankietowani, którzy odpowiadali „tak” uzależniali jednak tę kwestię od bezpieczeństwa, zaznaczając, że woleliby wybrać się w tę podróż z osobą towarzyszącą. Padło kilka odpowiedzi wskazujących na to, że mimo decyzji pozytywnej nie byłby to wyjazd z entuzjazmem. Przykładowe odpowiedzi zacytowano poniżej.

„Tak, ale niechętnie, nie przepadam za kulturą arabską i mentalnością Arabów”, „Myślę, że tak, ale na pewno sprawdziłabym obecną sytuację polityczną w danym miejscu”, czy „Tak, chyba że sytuacja nie byłaby tam bezpieczna”. Kilka osób wyraziło nadzieję, że okoliczności te ulegają poprawie, a miejsca typowo turystyczne są dodatkowo strzeżone. Niemal 9% ankietowanych było zdecydowanie przeciwko realizacji wygranej, darmowej wycieczki do Tunezji. Interesującymi odpowiedziami były na przykład - „Parę lat temu na pewno, teraz obawiałabym się”, „Nie, ponieważ szanuje życie swoje i swoich bliskich”, „Nie – bezpieczeństwo jest dla mnie jednym z najważniejszych czynników podróży”, „Nie. Obawiam się o swoje bezpieczeństwo”. Kilka osób zrezygnowałoby z tej możliwości, ze względu na posiadanie dzieci. Osoby niezdecydowane stanowiły blisko 8% respondentów,

którzy swoją decyzję uzależniali od miejsca docelowego, warunków oraz bezpieczeństwa. Pozostała część ankietowanych w odpowiedzi na to pytanie, wskazała niejasną odpowiedź „Inne”. Wyniki te doskonale uzmysławiają, że poza kwestiami finansowymi to właśnie bezpieczeństwo jest istotnym czynnikiem kształtującym wybory podróżników o destynacji turystycznej.

Zakończenie

Po jaśminowej rewolucji Tunezja stanęła w obliczu nadzwyczajnego wzrostu radykalnego islamizmu, a niebezpieczni fundamentaliści pogłębili swoje wpływy. Skutki wydarzeń z 2011 r. są także niekorzystne dla świata zachodniego, bowiem państwa organizowane w duchu islamskiego fanatyzmu stanowią ogromne niebezpieczeństwo cywilizacyjne. Co ciekawe *Arabską Wiosnę* przetrwały władze m.in. Bahrajnu, Omanu, Jordanii i Arabii Saudyjskiej, co tylko udowadnia, że kraje hołdujące ideologii wahhabizmu – z punktu widzenia inicjatorów – nie potrzebują zmian w korelacji islam - państwo. Tunezja przeprowadziła wolne wybory i działa w oparciu o nową konstytucję i szeroki konsensus polityczny, z którym partie świeckie i islamistyczne zdołały przezwyciężyć głębokie spory. Liberalna droga, którą stara się podążać Tunezja, ma niewiele wspólnego z pierwotnym, czystym islamem, do którego urzeczywistnienia dążą dżihadysty. Oczywiście, republika jest krajem muzułmańskim i jest to zagwarantowane w miejscowej konstytucji, ale zdecydowanie potępia idee wahhabizmu, której hołdują największe mocarstwa arabskie. Chcąc narzucić ten sam porządek – także i Tunezji – Arabia Saudyjska, Katar, Oman czy Zjednoczone Emiraty Arabskie finansują działania terrorystów, by za wszelką cenę poszerzyć stosowanie prawa szariatu w kolejnych krajach świata muzułmańskiego. Stanowi to jedną z przesłanek, uzasadniających aktywność terrorystów na terenach republiki. Tunezja znajduje się w kręgu ekspansywnych zainteresowań dżihadystów z tzw. Państwa Islamskiego. Ponadto, celem ISIS jest stworzenie utopii na terenach uznawanych za muzułmańskie, zwłaszcza na obszarze Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, czyli na ziemiach dawnego kalifatu umajjadzkiego [Cockburn 2015].

Należy jednocześnie podkreślić istotną wartość złóż surowców energetycznych krajów arabskich. Systemy gospodarcze tych państw opierają się częściowo lub znacznie na eksporcie ropy naftowej. Zasoby naturalne niejednokrotnie stanowią fundamentalny element w walce o polityczne wpływy. Przemysł wydobywczy Tunezji jest stosunkowo niewielki w porównaniu do największych eksporterów oleju napędowego, ale wciąż się rozwija. Eksploatacja ropy, gazu ziemnego i fosforytów nieprzerwanie stanowi jedną z głównych gałęzi gospodarki kraju. *Puls biznesu* podaje, że wydobywanie ropy naftowej w 2011 r. wynosiło 70 480 baryłek dziennie, co umiejscowiło Tunezję na 55 miejscu w skali światowej. Pokłady tego surowca szacowano wówczas na około 425 mln baryłek. Te statystyki pochodzą z okresu rewolucji, ale autorzy analiz wskazują na brak poważnych zakłóceń w segmencie wydobywczym i eksportowym pomimo zamieszek w kraju [www.pb.pl, 14.05.2018]. Kwestia posiadania złóż jest szczególnie ważnym wątkiem w obszarze prowadzonych badań, bowiem tereny bogate w surowce energetyczne są pożądanym arealem dla wielu mocarstw. Z jednej strony dżihadysty chcą poszerzyć wpływy lub całkowicie przejąć kontrolę nad interesującym obszarem. Z drugiej zaś, obecność świata zachodniego w regionie Bliskiego Wschodu jest postrzegana jako próba kontrolowania tamtejszej ekonomii i odebrania Arabom ich bogactwa - ropy naftowej.

W. Szewko [2015] podkreślił, że kwestia bezpieczeństwa w Tunezji nie ulegnie poprawie, dopóki nie zostanie rozstrzygnięta sytuacja w Libii. Oznacza to, że kolejne próby dokonywania zamachów terrorystycznych w republice są wysoce prawdopodobne. Publicysta zaznaczył także, że kraje arabskie, zdeorganizowane po *Wiosnie Arabskiej*, odznaczają się

aktywnością dżihadystów w strukturach państwowych. Granica między legalnie działającymi organizacjami ekstremistycznymi i grupami terrorystycznymi jest znikoma [www.ttg.com.pl, 06.06.2018]. Ataki terrorystyczne często postrzegane są w kategorii zdarzenia losowego, które może się przytrafić jak każda inna sytuacja ekstremalna wpisana w ryzyko podróży. Właściwy problem pojawia się wtedy, gdy dochodzi do powtarzającej się serii zamachów w ramach jednego państwa. Ta pierwsza ewentualność skutkuje zwykle niewielkim spadkiem w ruchu turystycznym i ma charakter przejściowy. Z kolei powtórny atak niesie ze sobą dużo większe konsekwencje [www.rynekinwestycji.pl, 06.06.2018]. Wyniki badań jednoznacznie wskazują na znaczący, negatywny wpływ działań o charakterze terrorystycznym i fundamentalistycznym na rynek turystyki tunezyjskiej (PKB, procent zatrudnienia). Gospodarka tunezyjska odnotowuje ogromne straty po każdym zamachu. Zaobserwowano również zmianę kategorii i narodowości turystów – rosnący udział turystyki z krajów Maghrebu i z krajów byłych republik radzieckich. Obydwie grupy pozostawiają w Tunezji znacznie mniej środków niż turyści z krajów Europy Zachodniej. Wyniki badań sondażowych wskazują na małe zainteresowanie wśród turystów z Polski podjęciem podróży do Tunezji, oraz na przeniesienie stereotypów dotyczących konserwatywnych krajów wahabistycznych (np. Arabii Saudyjskiej) na Tunezję.

Ze względu na czynnik czasu oraz brak nowych, tragicznych doniesień europejscy turyści dodatkowo zachęcani niskimi cenami coraz chętniej wracają do Tunezji. Im dłużej sytuacja polityczna zarówno na świecie, jak i w samej Tunezji sprzyja wyjazdom i zapewnia relatywne poczucie bezpieczeństwa, tak długo republika ma szansę na odbudowanie wizerunku w opinii zagranicznych turystów. Islamski ekstremizm i aktywna działalność terrorystów w znacznym stopniu kształtują ludzkie wybory decydujące o destynacji podróżniczej. To właśnie od nich zależy przyszłość ruchu turystycznego w Tunezji, ale i na całym świecie. Można zatem sformułować opinię, że wczasowiczów korzystających z uroku tunezyjskich plaż będzie z roku na rok przybywać...aż do następnego ataku terrorystycznego.

Bibliografia:

- Al Hamarneh A., 2006, *Economic growth, social development and international tourism – cases from the Arab World*, „Imagine there is no countries – Inequality and Growth in Age of Tourism”, 5th Interanational Symposium on Tourism and Sustainability, 22-23 June 2006, conference handbook
- Alejziak W., 2009, *Dylematy i wyzwania turystyki w początkach XXI wieku*, [w:] Z. Szczepanik (red.), *Episteme* nr 8, t. I, ISSN 1895-4421, Kraków, s.124-125
- Anderson L., 2011, *Demystifying the Arab Spring*, [w:] *Foreign Affairs*, Rada stosunków zagranicznych, s. 2-7
- Cockburn P., 2015, *Państwo Islamskie*, Dom Wydawniczy PWN, Warszawa
- Cudny W., 2005, *Stan obecny i perspektywy rozwoju turystyki przyjazdowej w Tunezji*, [w:] A. Stasiak (red.), *Turystyka i hotelarstwo* nr 8, Łódź, s.127
- Dłużewska A., 1998, *Kobieta w Tunezji*, Dialog, Warszawa, s. 151
- Dłużewska A., 2009, *Společno-kulturowe dysfunkcje turystyczne w krajach islamu*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 294
- Dłużewska A., 2011, *Nowe wyzwania edukacji turystycznej. Turystyka w obszarach odmiennych kulturowo i przyrodniczo cennych. Turystyka osób niepełnosprawnych*, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, Warszawa
- Dłużewska A., 2015, *Współczesne Problemy Turystyki*, Ośrodek Rekreacji, Sportu i Edukacji w Poznaniu, Bydgoszcz, Poznań
- Dzisiów-Szuszczykiewicz A., 2011, „*Arabska wiosna*” – przyczyny, przebieg i prognozy, [w:] *Polityczno-strategiczne aspekty bezpieczeństwa II*, s. 44
- Encyklopedia PWN*, 2013, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 1072

- Fiedler R., 2014, *Arabska Wiosna – szanse i wyzwania dla polityki USA wobec Bliskiego Wschodu*, [w:] *Przegląd Politologiczny nr 1*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 33-49
- Gause F. G., 2011, *Why Middle East Studies missed the Arab spring: The myth of authoritarian stability*, [w:] *Foreign Affairs*, nr 90, s. 81
- Hamid S., 2011, *The rise of Islamists. How Islamists will change politics, and vice versa*, [w:] *Foreign Affairs*, Rada stosunków zagranicznych
- Kaczmarek J., 2011, *Terroryzm i konflikty zbrojne a fundamentalizm islamski*, Wydawnictwo Alta 2, Wrocław
- Kruczek Z., 2012, *Kraje pozaeuropejskie. Zarys geografii turystycznej*, Proksenia, Kraków
- Liniany J., 2012, „Arabska Wiosna”. *Socjologiczne spojrzenie na koncepcję rewolucji oraz jej wpływ na ruch turystyczny w Tunezji*, nr 6, Stowarzyszenie Podróżników "Mahakam" w Rybniku, Uniwersytet Śląski, Rybnik
- Mandal E., 2002, *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z plcią*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice
- Muskiewicz M., 2014, „Arabska wiosna” – *Fala demokracji w warunkach islamu. Spojrzenie z Polskiej perspektywy*, nr doi 10.15611/eis.2014.1.11, ISSN 2353-8937, s. 154
- Natana J., DeLong-Bas, 2004, *Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad*, I.B. Tauris, Londyn, Nowy Jork
- Nelson T.D., 2003, *Psychologia uprzedzeń*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, 1995, t. 7, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s.451-452
- Parzych K., 2011, *Rytualizacja przestrzeni turystycznej w turystyce międzynarodowej. Studium przypadku ruchu turystycznego do Tunezji*, Instytut Geografii, Akademia Pomorska w Słupsku
- Rogalewski O., 1974, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa
- Staffell S., Awan A., 2016, *Jihadism Transformed. Al-Qaeda and Islamic State's. Global Battle of Ideas*, Oxford University Press, Nowy Jork
- Szałęncowa A., 2008, *Tunezja. Praktyczny przewodnik*, Pascal, Bielsko-Biała
- Zdanowski J., 2013, *Znaczenie Arabskiej Wiosny*, Krakowskie Studia Bliskowschodnie, nr 3, Kraków, s. 13-32
- Zdon-Korzeniowska M., Rachwał T., 2011, *Turystyka w warunkach światowego kryzysu gospodarczego*, [w:] *Prace Komisji Geografii i Przemysłu nr 18*, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Warszawa, Kraków, s. 116

Źródła internetowe:

- http://bardomuseum.tn/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=73&lang=en [09.03.2018]
- <http://bliskiwschod.pl/2013/04/an-nahda-zamyka-usta-krytykom> [12.06.2018]
- http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/rscpb_algerie_1atelier_tunisie.pdf [30.05.2018]
- <http://dataviz.fhimt.com/les-secteurs-de-leconomie-tunisienne/391> [30.05.2018]
- <http://defence24.pl/rosja-glownym-beneficjentem-ekspansji-isis> [15.05.2018]
- http://geotourweb.com/nouvelle_page_90.htm [30.05.2018]
- <http://ins.tn/en/themes/tourisme> [30.05.2018]
- <http://podroze.onet.pl/najwieksze-atrakcje-tunezji/61t41> [12.03.2018]
- <http://pzot.pl/index.php?module=cms/files&group=Raporty%20PZOT> [15.05.2018]
- <http://rig.katowice.pl/files/Wsp%C3%B3lC5%82praca%20Mi%C4%99dzynarodowa/39.%20Tunezja.pdf> [30.05.2018]
- <http://rynekinwestycji.pl/jak-terroryzm-wplywa-na-turystyke> [06.06.2018]
- <http://tourisme.gov.tn/le-ministere/etablisements-sous-tutelle/office-national-du-tourisme-tunisien.html> [30.05.2018]
- <http://ttg.com.pl/wplyw-terroryzmu-na-turystyke> [06.06.2018]
- http://wyborcza.pl/1,75399,18301222,Tunezja_oglosila_stan_wyjatkowy__Prezydent_przyznaje_.html [28.05.2018]
- <https://af.reuters.com/article/topNews/idAFKBN0FM0ZJ20140717> [06.06.2018]

<https://agenceecofin.com/economie/2812-53176-tunisie-le-tourisme-a-le-vent-en-poupe-presage-a-la-forte-croissance-economique-en-2018> [16.05.2018]
<https://babnet.net/rttdetail-14985.asp> [17.05.2018]
<https://bbc.com/news/world-africa-12629758> [17.05.2018]
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Tunezja;4169165.html> [03.04.2018]
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Tunezja-Gospodarka;4575549.html> [10.05.2018]
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Tunezja-Historia;4575550.html> [10.05.2018]
<https://humanite.fr/alain-chouet-nous-sommes-allies-avec-ceux-qui-sponsorisent-depuis-trente-ans-le-phenomene-djihadiste> [30.05.2018]
<https://mil.link/pl/tunezja-wakacje-z-dzihadem> [27.05.2018]
<https://pb.pl/ile-ropy-jest-na-swiecie-statystyki-719737> [14.05.2018]
<https://pl.tradingeconomics.com/tunisia/gdp> [30.05.2018]
<https://reuters.com/article/us-tunisia-security/tunisia-identifies-bus-suicide-bomber-as-tunisian-national-idUSKBN0TF1FT20151126> [30.05.2018]
<https://theguardian.com/world/2002/sep/04/september11.usa> [22.05.2018]
<https://tresor.economie.gouv.fr/Ressources/File/440090> [27.05.2018]
<https://tui.pl/wypoczynek/tunezja> [03.04.2018]
<https://tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/atak-terrorystyczny-na-hotele-w-susie-w-tunezji,555040.html> [22.05.2018]
<https://tvn24bis.pl/z-kraju,74/polskie-biura-podrozy-zawieszaja-wyjazdy-do-tunezji,555072.html> [15.06.2018]
<https://uk.reuters.com/article/uk-tunisia-security-attacks/apparent-suicide-attack-on-tunisian-presidential-guard-bus-kills-12-idUKKBN0TD25P20151124> [30.05.2018]
<https://waszaturystyka.pl/swiat/item/6406-tunezja-planowany-czterokrotny-wzrost.html> [29.05.2018]

The influence of terrorism and islamization on the tourism economy of Tunisia

Keywords: Tunisia, tourism, terrorism, terrorist attacks, islam

Abstract:

Terrorism, especially ideologically and religiously motivated, is a serious problem for the security of civilization. Attacks, increasingly aimed at tourists are an extremely important barrier to the development of international tourism. The aim of the article is to determine the impact of islamic terrorism, terrorist attacks and broadly understood radical and fundamentalist actions on the general state and development of tourism in Tunisia. The article is based on primary and secondary data, available literature on the subject, own observations carried out in Tunisia in 2011 and 2015, and a diagnostic survey available in social media to determine the level of interest in taking a journey to Tunisia among tourists from Poland. The research results indicate a significant negative impact of terrorist and fundamentalist activities on the Tunisian tourism market. The Tunisian economy is experiencing huge losses after each attack. There was also a change in the category and nationality of tourists (the growing share of tourists from the Maghreb countries and from the former Soviet republics). The results of the survey indicate that there is little interest among tourists from Poland to make a trip to Tunisia, and also to transfer stereotypes about conservative Wahhabi countries (e.g. Saudi Arabia) on Tunisia.